

EDİRNE'DE ASÂKİR-İ MANSÛRE İÇİN FES ÜRETİMİ The Fez Manufacturing for Asakir-i Mansure in Edirne

Ahmet YİĞİT

Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
ayigit39@hotmail.com

Öz

Kuzey Afrika'da Fas şehrinde ortaya çıktığı iddia edilen fes Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda kullanılmıştır. Fesin popüler olması ve devlet tarafından askerlere başlık olarak seçilmesi II. Mahmut döneminde yayınlanan nizamname ile beraberdir. Fesler ilk kez Koca Hüseyin Paşa'nın emrindeki askerlere, Fransız usulü askerî talim yaptırırken Tunus'tan getirilerek giydirdiği başlık olarak II. Mahmut'un dikkatini çekmiştir. Sultan II. Mahmut askerî başlık olarak kullandığı şaşpara ve şubaraların çabuk bozulmaları veya eskimleri dolayısıyla beğenmiş olduğu fesi başlık olarak tercih etmiştir. Halkın ve askerî tepkisinden çekindiği için Bab-ı Fetva'da bir meclis toplanarak fesin Osmanlı askerî tarafından giyilmesinin şer'an ve örfen uygunluğunu tartışarak onay almıştır. Askere fes giyme kuralı getirilince Asakir-i Mansure birlikleri için ilk olarak Tunus'tan 50.000 adet fes siparişi verilmiştir. Fes ithalatının maliyet açısından yüksek meblağ tutması üzerine fes imalathaneleri açılmasına karar verilmiştir. Fes ihtiyacının karşılanması için devlet sınırları dahilinde İstanbul, Edirne, Selanik ve Bursa şehirlerinde imalathaneler oluşturulması çalışmaları başlamıştır. Yerli feslerin Tunus fesleri kalitesine çıkarılması için imalatta bu incelikleri öğrenmiş ustalar çalıştırılmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen yerli üretim feslerin kaliteleri Tunus'ta imal edilen feslerin kalitesine ulaşamamıştır. İmal edilen feslerin kalitesini arttırmak için İspanya yapağısı denilen Merinos koyunlarından elde edilen yapağı başlangıçta ithal edilirken sonradan Edirne bölgesinde yapağı ihtiyacını karşılamak üzere koyun yetiştirilmeğe başlanmıştır. Edirne'de imal edilen feslerin kalitesinin Bursa'da imal edilenlere göre düşük olduğu tespit edilmiştir. Askerî ve halkın fes ihtiyacını karşılamak için Edirne'de dönemine göre oldukça önemli bir sanayi tesisi oluşturulmuştur. İmalat için şehre ustalar getirilmiştir. Şehirde fes üretimine paralel yeni imalat kolları da gelişmiştir. Osmanlı askerî ihtiyacı olan fesin önemli bir miktarı Edirne'de üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Fes, Asakir-i Mansure, II. Mahmut

Abstract

The fez, first emerged, as it has been claimed, in Morocco, in North Africa, was also used by the Ottomans in the XVII century. It was during the reign of Mahmut II. that the fez became popular and was used as an arming cap imposed by a regulation in this epoch. The fez had taken attention of Mahmut II while Husrev Pasha was training the soldiers under his command in French style and made them dress the fez, which had been brought from Tunisia. Sultan II. Mahmut, then, approved and preferred the fez as soldiers' cap since şeşpara and şubara were rapidly worn away, but, refraining from the people's and soldiers' reaction, he had gathered an assembly at Bab-ı Fetva and made people in the assembly discuss if the fez was lawful in terms of yasa and sharia to be worn by Ottoman soldiers. As he got approbation and set up as a rule which imposed soldiers of the Asakir-i Mansure troops to wear it, 50.000 pieces of fez, which would be brought from Tunisia, were ordered. High costs of the importation triggered the decision of founding the wineries of fez within the boundaries of the State. As a consequence some attempts to establish wineries of fez started in İstanbul, Edirne, Thessalonica and Bursa. To produce high quality fez like those produced in Tunisia, learned craftsmen were employed, but despite of such efforts, the quality of domestic production did not reach the quality of those produced in Tunisia. For the same reason, initially, a kind of fleece, called Spanish fleece as well, obtained from Merino sheep had been imported, but then, Merino sheep began to be grown in Edirne region. To meet the needs of soldiers and the people, an industrial facility, which would be very important for the time period, was established in Edirne. Craftsmen were brought to the city for manufacturing and the production of fez reached a significant level. The fez manufacturing also promoted new branches of industry in the city.

Keywords: Edirne, Fez, Asakir-i Mansure, Mahmut II.

A-OSMANLI DEVLETİ'NDE FESİN KISA TARİHÇESİ

Fes veya fez, Kuzey Afrika'da Fas şehrinde ortaya çıkmış, tepeye doğru daralan silindirik şeklinde olup, üstten sarkan bir püskül ile bütünlüştür. Fes, kumaşının rengine göre çeşitlere ayrılmıştır. Aslında fes kırmızıdır, fakat narçiçeği kırmızısından karaya çalan koyu güveze kadar bu rengin çeşitleri kullanılmıştır. Fesin Osmanlı Devleti'ndeki macerası henüz net bir şekilde ortaya konulamamıştır. Osmanlı Devleti'nde fesin kullanımı bilinenin aksine oldukça eski tarihlere uzanmaktadır. XVI. yüzyılda Cezayirli gemicilerin kullandığı fes ile tanışan Osmanlı halkı XVII. yüzyılda fesi kullanmağa başlamıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde İstanbul'da bir kısım askerinin Cezayirli elbisesi ve fes giyindiklerini belirtmektedir². Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda Edirne

¹ TEZCAN, H. 1995: "Fes", TDVİA XII, s.415.

² Evliya Çelebi Seyahatnamesinde muhtelif yerlerde Cezâyir esbabı ve fes giydiklerine dair birçok kayıt vardır. İstanbul'da Cezâyir askerinin fes giyimi ile

şehrinde fesçi esnafına dair ilk kayıtlar görülmektedir. 17 Şaban 1199/25 Haziran 1785 tarihli belgede Edirne’de Ali Paşa çarşısı çuha, bezzaz ve çerçi esnafından sonra dükkan açıp işleten fesçilere karşı usullere aykırı olarak işletmeye açılan dükkanların kapatılması talep edilmektedir³. Bu dönemde Edirne şehrine gayr-ı Müslim tüccarın getirdiği ürünler arasında fes dikkat çekmektedir⁴. Bu fesler Edirne esnafı tarafından “barata fes” ve “fes-i Tunus” adı altında satılmaktadır⁵.

B-FES’İN II. MAHMUT TARAFINDAN RESMİ BAŞLIK KABUL EDİLMESİ

Sekban-ı Cedid adıyla kurulan talimli askeri kıtaların başlarına şubara⁶ adı verilen başlık giydirilmiştir. Şanizade Ataullah Efendi’nin ifadesiyle; Sekbanların başlarına Rumeli halkına mahsus şeşpareden bozma şubara denilen altı, yedi, sekiz dilimli kalpak giydirilirdi⁷. Şubaraların yağmurda dağılması, güneşte solması Sultan II. Mahmut’u askerin giyeceği başlık konusunda yeni arayışlara itmiştir. Bu esnada Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Paşa maiyetindeki asker ve kölelere, Müslüman olan Hurşid adlı Fransız çavuş, Fransız usulü askerî talim yaptırırken, Tunus’tan getirttiği fesi başlık olarak giydirmiştir. Hüsrev Paşa yeni tarzdaki eğitilmiş askerlerini Cuma Selamlığı için Bâb-ı Seraskerîye sevk ettiği esnada Sultan II. Mahmut askerlerin başında gördüğü serpuşları çok beğenmiştir. Vezir-i azama şifahi olarak, askere fes giydirilmesi talimatını vermiştir⁸. III. Selim dönemindeki

ilgili bkz. EVLİYA ÇELEBİ, 2005: **Evlîya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap**, (Yayına Hazırlayan Yücel Dağlı), İstanbul, s.180.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) Cevdet Belediye Dosya No: 99 Gömlek No: 4936.

⁴ KIVRAK, G. 1989: **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrükleri**, İstanbul, s.62. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksel Lisans Tezi)

⁵ ŞAHİN, R. 2006: **Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Ticari Hayat**, Edirne, s.47. (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁶ Şobara veya şubara leh lisanında yuvarlak tepeli, dilimli çuhadan mamûl bir başlığın adıdır.

⁷ ŞANİZADE ATAULLAH, 2008: **Şanizade Tarihi I**, (Prof. Dr. Ziya Yılmaz), İstanbul, s.158.

⁸ UZUNÇARŞILI, İ.H. 1954: “Asâkir-i Mansûre’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Tahriri ve II. Mahmut’un Hatt-ı Hümayunu”, Belleten, XVIII/S.70, Ankara 1954, s.225; AHMET LÜTFÜ EFENDİ 1999: **Vak’anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi I**, İstanbul, s.254; Enver Ziya K. 1995: **Osmanlı Tarihi VI**, Ankara, s. 241; CLARK, E. “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.82-83-84, s.17.

Nizam-ı Cedid askerine karşı oluşan tepkiler daha hafızalarda canlı olduğundan bu teşebbüsün dinî, örfî ve aklî delillerle desteklenmesinin gerektiği açıktır. Askerin başına giyeceği serpuş meselesini çözmek için Bâb-ı Fetva'da bir meclis toplanmıştır. Toplantıda fesin şer'an, örfen ve aklen boyutları tartışılmış ve asker tarafından kullanması kabul edilmiştir. Yapılan görüşmede Asâkir-i Mansure'nin elbiselerinin güzel olması rağmen şubaraların çuhalarının çabuk bozulduğu da dile getirilmiştir⁹. Bunun yerine Mısır ve Hicaz taraflarında askerlerin başına giydikleri fesin kullanılması Bâb-ı Fetva'da bulunan yetkililerce kabul edilmiş ve onaylanmıştır. Böylece II. Mahmut döneminde yapılan kıyafet nizamnamesi çerçevesinde kıyafetler ve fes resmileşmiştir¹⁰.

Fesin Osmanlı Devleti'nde ön plana çıkması, II. Mahmut döneminde oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye¹¹ birlikleri için başlık olarak kabul edilmesinden sonradır¹². Sivil halk açısından ise fes, II. Mahmut tarafından Müslim ve gayr-i Müslimler arasında dış görünüş farklarını ortadan kaldırmak, her din ve cemaat mensubu tarafından kullanılmak üzere müşterek baş giysisi olarak tayin edilmiştir¹³. Kısa sürede toplum tarafından benimsenen fesin ilk örneği 20-25 cm yüksekliğinde ve tabla adı verilen tepeye doğru hafifçe genişlemekte idi. Tablanın düz ve yuvarlak kısmının merkezinde olan ibik adı verilen çıkıntıya, II. Mahmut döneminde lacivert veya siyah ipek püskül bağlanırdı. Fes padişahların isteklerine göre şekil değiştirerek Abdülmecid döneminde küçülerek halk tarafından da kabul gören son şeklini almıştır. Fes yapımında kullanılan kalıplarda da

⁹ Sadr-ı Azamın tavrı için bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H. 1954: s. 227.

¹⁰ UZUNÇARŞILI, İ.H. 1954: s. 229-230; BOA HAT Gömlek No: 50810.

¹¹ ÖZCAN, Abdulkadir, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye", TDVİA. III, s.457-458.

¹² Konunun ayrıntıları hakkında bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H. 1954: s. 223; Asakir-i Mansure birliklerinin kıyafetlerinin temini için bkz. KÜTÜKOĞLU, M.1981: "Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemenin Temini Meselesi", Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, İstanbul, s. 519-605.

¹³ "Tanzimat devrinde sarık yalnız ulemâ sınıfı ile tarikat mensûplarına bırakılmıştır; sivil ve asker bütün memurlar ile merkezdeki bütün ahali yalnız fes giyerlerdi. Taşruların mutavassıt sınıfı ise ekseriyetle sarığı muhafaza etmişlerdi." TAHRİR HEYETİ, "Fes", İ.A. IV, s. 575; "Serpuş Osmanlı İmparatorluğu'nda ırk, din, tarikat, sınıf ve meslek alâmeti idi." Bkz. KARAL, E. Z. 1995: **Osmanlı Tarihi V**, Ankara, s.158; Fes kılık kıyafet tüketiminde değişimin simgesi haline gelmiştir. Bu sadece İstanbul ile sınırlı kalmayıp ülkenin tamamına kısa zamanda yayılmıştır. Bkz. VARLI, A. – ÖZBAY, R. D. 2011: "İstanbul'da Perakende Ticareti: Tüketim Mal ve Hizmetleri Piyasası (1840-1909)", Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri, 23-25 Haziran, Saraybosna-Bosna Hersek, s.2420.

padişahların isimleri ile anılmıştır¹⁴.

C-OSMANLI DEVLETİ'NDE FES İMALATI ÇALIŞMALARI

Fesin Osmanlı Devleti'ne ithalinin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olduğu görülmektedir. II. Mahmut'un askere fes giydirilmesi yönündeki fikri ile fese olan talep bir anda artmıştır. Devlet ekonomik kaygılarla fes imal etmek için teşebbüse başlamıştır. Edirne'de fes üretimine dair ilk kayıtlar 29 Zilhicce 1242/24 Temmuz 1827 tarihli Çirmen Mutasarrıfı Esad Paşa'nın asker için Edirne'de numune olarak imal ettirdiği on adet fes numunelerinin İstanbul'a gönderildiğine dair şukka ile başlamaktadır. Ayrıca fes üretiminin daha öncesinden Osmanlı Devleti sınırları içinde yapıldığı, Selanik'de Aynaroz'dan bu iş için usta papaslar celp olunacağına dair gönderilen tezkereden anlaşılmaktadır. Bu belgede Edirne'de bir işletme açılması ve daha önce Aynaroz'da eğitim gören bir papasın fes imalini bildiği belirtilmiştir. Bundan dolayı Aynaroz'dan fes imalini bilen iki adet papasın Edirne'ye getirilmesi onaylanmıştır¹⁵.

II. Mahmut döneminde halkın fese ilgisinin artması üzerine, talebi karşılamak için tedbirler almak zorunda kalınmıştır. İlk iş olarak fesin üretim merkezi olan Tunus'tan fes getirilmesine karar verilmiştir. Sultan II. Mahmut, İstanbul'da artan talebi karşılamak için 1243/1828 yılında Tunus Beylerbeyinden 50.000 adet fes talep etmiştir. Feslerin ülke içine girişlerinde gümrüklerde problemler yaşanmıştır. İyi kalite fes için 3 kuruş, orta kalite için 100 para ve düşük seviye için 70 para gümrük bedeli talep edilmiştir¹⁶. Ayrıca nizamnameyle fes giymek zorunda olan askerin fes ihtiyacını karşılamak için imparatorluk dâhilinde özellikle, İstanbul, Edirne ve Bursa'da üretimle ilgili ilk teşebbüslere başlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁴ Mecideye kalıp fesin son şeklini göstermektedir. Sultan Abdülaziz'in tercihi yayvan fes olup bu kalıba Aziziye kalıp denmiştir. Sultan II. Abdülhamid ise daha dik fes tercih etmiştir. Bu kalıba da Hamidiye kalıp ismi verilmiştir. Fes kültür hayatımızda önemli izler bırakmıştır. Türkü ve şarkılara konu olan fesler başa giyilmeden fotoğraf çektirmenin dahi ayıp karşılandığı bir başlık halini almıştır. Fes giyenlerin başlarındaki püsküllerin rüzgardan sürekli dağılması kültürümüzde kullanılan "püsküllü bela" deyiminin çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dağılan püsküller için çocuklar ellerinde taraklarla çarşı pazarlarda dolaşmakta, püskülleri taramakta ve para kazanmakta idiler. 1845 yılında devlet bir püskül nizamnamesi yayınlayıp bütün askerlere ayrı ayrı dirhemler miktarında örme püskül takmalarını bir kurala bağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. TEZCAN, H. 1995: s. 415-416.

¹⁵ BOA HAT Dosya No:319 Gömlek No: 18738.

¹⁶ BOA HAT Dosya No:276 Gömlek No:16208.

Sonradan Selanik şehrinde de fes üretim çalışmalarına başlanmıştır¹⁷.

Fes, şubaralara göre daha dayanıklı ve bir yıldan daha fazla giyilebilecek başlık idi¹⁸. Fakat şubara yerine bir anda fes kullanılmaya başlanması, ithal yoluyla fes ihtiyacının karşılanmasında öncelikle ekonomik sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Ardından talebi karşılamadaki sıkıntı da ortaya çıkınca yurt dışından mesleklerinde ehil olan fes ustaları getirilmesi kararlaştırılmıştır. Hatta Tunus'tan 5-10 fes ustası getirilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla dokuyucu, sabbağ, terbiyeci ve marangozun tamamının aynı anda getirilmesine karar verilerek, İstanbul'da üretim yapılmasının ekonomik olacağı da düşünülmüştür¹⁹. Tunus'tan getirilen ustalar vasıtasıyla bir buçuk yıl içinde 300'e yakın usta, kalfa ve çırak yetiştirilmesi amaçlanmıştır²⁰.

26 Şevval 1244/3 Mart 1829 tarihinde Sultan II. Mahmut devlet memurlarıyla ahaliyi “fes ve harvâni” giymekle mükellef tutmuştur²¹.

¹⁷ Selanik ve Kavala kazalarından tertip edilen askerlere fes giydirilip geçit töreni düzenlendiği ve bunların malzemelerinin temini hususu için bkz. BOA HAT Dosya No: 318, Gömlek No: 18700/A; Selanik'te yaptırılması ferman buyurulan fes için gerekli olan beyaz perdahçı, takıl ve kadron, tarak, boya tertibi, prinkon boyası gibi edevat listesi için Bkz. BOA HAT Dosya No:318, Gömlek No: 18700/B.

¹⁸ Şubara imaline son verilip fes üretilmesi hakkında Bkz. BOA HAT Dosya No:316, Gömlek No: 18589.

¹⁹ 7 Cemaziyelahir 1246/23 Kasım 1830 tarihli belgede askere fes yaptırmak için Tunus'tan mahir ustalarla dokuyucu, boyacı ve terbiyeci işçilerin getirilmesi için Kaptan Paşa Dividdârı Ali Bey'in görevlendirilip, Tunus Beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'ya gönderileceğine dair. Serasker Mehmed Hüsrev Paşa'dan arz için Bkz. BOA HAT Dosya No:319, Gömlek No: 18748.

²⁰ Tunus'tan İstanbul'a yirmi üç fes ustası, yanlarında çalıştırılmak üzere Bursa'dan da on beş kabiliyetli kalfa getirildi. Bkz. GÜRAN, T. 1995: “Feshâne”, TDVİA XII, s.426.

²¹ “İkinci Mahmud'un tecceddüd hamlelerinden biri de kıyafet inkilâbında gösterilir. Kavuk kaldırılmış “imâme ve ferâce” denilen sarıkla cübbe ilmiye sınıfına hasredilmiş ve devlet memurlarıyla ahâli “Fes ve harvâni”, setre pantolon”, “Kaput ve İstanbulin” giymekle mükellef tutulmuştur. Bu değişiklik, Avrupa kıyâfetinin alelade bir taklidi değil, muaddel şekilde tatbiki demektir.” Bkz. DANİŞMENT, İ. H. 1972: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4**, İstanbul, s.114; “kırk beş senesi evâhinde Vak'a-i Hayriyye'yi müteakib ekâbir ve asâgir kavuk sıkletinden âzâdeser olmuşlar idi. Kavukların yerine başlıca bir kısve konulamadığından herkes başlı başına başlarına birer türlü şey sarmaya başladılar. İçlerinde kavukdan büyük kocabaşlar belirmiş idi. Birbirine benzemez kıyafetlerle beyne'l-me'murin temâyüz hâsil olmadığından bendegân ve dâ'iyâna al'amet-i fârîka olmak için tahsis olunmak üzere kaleme alınan nizamname kırk dört Şevvâlinde (6 Nisan-4 Mayıs

Askerler fesi yayınlanan nizamname ile kural olarak giyerlerken halkta bir muhalefet havası esmesinin yanında büyük ölçüde kullanmak için bir istek ve talep de doğmuştur. Fese olan talebin karşılanamaması dolayısıyla ülke içinde sıkıntılar olmuştur. Fese karşı ülkede ortaya çıkan talep açığını kapatmak için sanayi inkılâbını gerçekleştirmiş olan Avrupa fabrikalarında üretilen mamuller ithal edilmiştir. Yıllık ithal edilen fes sayısı 500.000 adedi bulmuştur. Yaygın bir şekilde tüketilen bir malın devamlı suretle dışarıdan ithal edilmesinin ekonomik açıdan maliyeti devlet için ağır sonuçlar doğurmuştur. Bu külfetten ancak modern ve büyük bir sanayi tesisi kurularak kurtulmanın mümkün olabileceği anlaşılmıştır. İlk olarak Kadırga'da bir konakta kurulan Feshane'de üretime başlanmıştır²². İlk üretilen fesler 12,5 kuruşa mal olmuştur. Beykoz'da fes üretimi için yan kuruluşların da inşa edilmesiyle büyük feslerin 9,5 küçük feslerin 4,5 kuruşa mal edileceği tahmin edilmiştir²³. Üretilen fesler kalite itibarıyla Tunus feslerinin avarına ulaşamamıştır. Feshane'de temel hedef yerli üretim feslerin kalitesinin artırılması olmuştur. Bu amaçla Tunus'tan fes yapımının inceliklerini bilen ustalar getirilmesine rağmen yerli üretim feslerde istenilen kaliteye ulaşılammıştır. Başarısız olunmasının sebeplerinden biri olarak, Tunuslu ustaların ülkelerinden fes ithalinin durmaması için gönülsüz çalışmaları gösterilmiştir. Dolayısıyla Feshane'de üretilen feslere göre ithal edilen Tunus fesleri daha kaliteli olup Osmanlı Devleti pazarlarında yüksek fiyata müşteri bulmuştur. Tunuslu işçiler H.1249/M.1834 senesi içerisinde memleketlerine gönderildikten sonra, Feshane'de çalışan sayısı artırılarak

---

1829) esnâ-yı tevcihât-ı umûmîyyede ilân kılınmıştır.” Bkz. AHMED LÛTFİ EFENDİ, 1999: **Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C.2-3, İstanbul, s. 425.

²² GÜRAN, T. 1995: s. 426; Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda ilk tekstil fabrikaları 1805 yılında kurulan Çuha ve 1826 yılında Haliç'de Kadırga'da Feshane fabrikalarıdır. Makineler İngiltere ve Belçika'dan ithal olunmuştur. 1860 yılına gelindiğinde aylık üretim 30.000 fese ulaşmıştır. Feste kırmızı boyasından elde edilen parlak kırmızı boya, ortaçağdan beri uzman olan Ermenilere verilmiştir. Feshane'de yün kumaş imali ise Avrupa rekabeti yüzünden gelişemedi. Geniş bilgi için bkz. İNALCIK, H. 2008: **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, s.149; Esasında bu döneme kadar başta Avrupa'da Avusturya, Hollanda ve Lehistan olmak üzere birçok sanayileşmiş ülkeden kara yoluyla dokuma gelmekte idi. Bu dokumalar arasında Nemce fesi de yer almakta idi. Bkz. KÜÇÜKKALAY, A. M.-ELİBOL, N. 2003: **“Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804”**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.4 S.1, Eskişehir, s.169.

²³ Güran'a göre 1840 yılına kadar bir fesin maliyeti ortalama 34 kuruşu bulmaktaydı. 1860 sonrasında yapılan yeni yatırımlarla bir fesin maliyeti 9 kuruşun altına inmiştir. Bkz. GÜRAN, T. 1995: s. 426.

üretime faaliyetlerine hız verilmiş ve fes üretimi periyodik olarak artmıştır.

Feshane'den yerli üretimin payını artırmak, daha çok pazar kapmak için dönemin tek süreli yayın kuruluşu durumundaki devletin resmi organı *Takvim-i Vekayi'*ye 24 Temmuz 1836'da ithal fesleri karalamak için bir ilan verilmiştir²⁴. Fakat iki yıl sonra Feshane'de imal edilen ürünleri olumsuz etkileyen Balta Limanı adıyla bilinen ticaret antlaşması Sultan II. Mahmut tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere, Fransa, Avusturya ve diğer devletler ile yapılan ticarete gümrük vergisi % 5'e indirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sanayi inkılabına gerçekleştirememiş olması dolayısıyla bu antlaşma ile Osmanlı ülkesi başta Avrupa devletleri olmak üzere sanayi açısından iyi durumda olan ülkeler için adeta açık pazar haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, ham madde satan ve karşılığında işlenmiş ürün alan devlet konumuna dönüşmüştür. Bu durum ülkenin zaten bozuk olan ekonomisine ekstra yük bindirmiştir. Osmanlı Devleti genelinde bulunan el dokuma tezgâhları zarar etmiş ve ardı ardına kapanmaya başlamıştır.

Ç-FES İMALİ İÇİN MALZEME TEMİNİ

Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi ülke içinde bulunan yerli koyunlardan elde edilen yapağıdan üretim yapılmasından yana tavır koymuştur. Ekonomik açıdan dışa bağımlı olunmayacak ve yerli yapağı da değerlendirilmiş olacaktır. Bu düşüncenin ürünü olarak üretilen ilk fesler yerli yapağıdan imal edilmiştir. Fakat fesler ithal feslere göre beklenenden daha sert hatta kullanılamayacak kadar kötü olmuştur. Sebebi araştırıldığında, Tunus'ta imal edilen feslerin hammaddesinin, İspanya yapağısı adıyla bilinen merinos koyunundan elde edilen yapağıdan üretilmekte olduğu tespit edilmiştir²⁵. Yerli koyun yapağısından yeterli kaliteli fes yapılamadığından Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi İspanya koyunu yününden imalat yapılmasını önermiştir. İlk olarak merinos koyunu yapağısı ithaline karar verilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı sınırları içinden daha kaliteli yapağı elde etmek için İspanya'dan koyun getirilerek Rumeli'nin bazı bölgelerinde bu koyunların yetiştirilmesine ve çoğaltılmasına başlanılmıştır. İspanya koyunu yetiştirmek için Edirne'ye bağlı Filibe ve Hayrabolu'daki devlet çiftlikleri seçilmiştir. Bu yörelerin koyunlarının et ve yapağı bakımından verimliliği eskiden beri

²⁴ ÇAKIR, H. 1996, “ Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı”, Toplumsal Tarih, S.34, Ekim s.37; ÇAKIR, H. 2004: “Türkçe Basında İlk “Marka” Rekabeti”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.16, Kayseri, s.27-36.

²⁵ BOA HAT Dosya No:317, Gömlek No: 18671.

bilinmektedir²⁶. Devlet üretilen fesin kalitesini arttırmak için İspanya'dan koyun ithal ederek, Çirmen'e bağlı Hayrabolu'da yetiştirilmeğe başlanmıştır. Silivri, Ereğli, Tekfurdağı, Şehriköy, Gelibolu, Dimetoka, Uzunköprü, Firecik, Kırkkilise, İslimye, Vize, İskenderiye, Edirne, Selanik, Tırhala gibi yerler yeniçerilere çuka yapılması için yün alımının yapıldığı şehirlerdir. 1841 yılında koyunların sorumluluğu Edirne Muhassılına devredilmiştir²⁷. Koyunlar muhassıl denetiminde kışı Hayrabolu'da geçirirken yazın Sofya ve çevresine otlatılmak üzere götürülmüştür²⁸. İspanya koyunu yapağısının fes ve çuka üretimindeki önemine binaen 1849 yılında Feshane-i Amireye mahsus İspanya Ağnamı teşkil edilmiştir²⁹. Bu uygulama daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Koyunlarla ilgili defterler tutulup yapılan masraflar ve elde edilen ürünler hakkında veriler oluşturulmuştur. 1274/1857-1858 ve 1277/1860-1861 yıllarında Edirne ve Filibe civarında feshane malı olarak güdülen İspanya koyunu hasılat ve masrafları defterler halinde düzenlenmiştir³⁰.

Fes imalinde yapağı kalitesi kadar önemli olan ve müteselsil olarak kaliteyi etkileyen hususlar vardır ki, bunlar keçeleştirme, boyalandırma, boya yani prinkondur. Boyama işleminde kullanılan sabunun imali ve alımı özel sipariş verilmiştir. 29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839 tarihli hükümlerle

²⁶ Ömer Lütfi Efendi ayrıca bu yünlerden fazla üretim yapmak suretiyle sivil halka da fes satışı yapılmasını planlamaktadır. Bkz. BOA HAT Dosya No:317, Gömlek No:18671.

²⁷ 14 Rebülevvel 1257/6 Mayıs 1841 tarihli yazı darbhanece idare olunmakta olan Feshane'de fes imalatının ecza-yı mühimmesinden olan İspanya yapağısının arttırılması için Feshane'ye mahsus olarak Çirmen mülhakatından Hayrabolu sahilinde otlattırılmakta olan İspanya koyunları ile Kumanova ve sair cins koyunların iyi idaresi için gönderilen yazı hakkında bkz. BOA Cevdet İktisat Dosya No: 38 Gömlek No:1890.

²⁸ 29 Rebülahir 1263/16 Nisan 1847 tarihli yazıda Darphane malı olup yapağısı Feshane'ye verilen İspanya koyunlarının kışın Hayrabolu kazasında yazın Sofya civarında otlatılmak ve barındırmak masrafı için müdür Mahmut Ağa'ya Edirne ve Filibe mal sandıklarından alınmak üzere poliçe havalesi verilmesi istenmektedir. Bkz. BOA Cevdet Maliye Dosya No:528 Gömlek No:21625.

²⁹ 12 Rebiülahir 1265/7 Mart 1849 tarihli şukkada ise; Feshane-i Amire'ye mahsus sabık İspanya Ağnamı Müdürü'ne hususî işlerinde yardım edilmesi istenmektedir. Bkz. BOA A.MKT. Dosya No:179 Gömlek No:71.

³⁰ 1277/1860-1861 yılına ait defterde Feshane malı olarak Edirne ve civarında güdülen İspanya ağnamının hasılat ve masrafları kaydedilmiştir. Bkz. BOA HH.d Gömlek No: 21410; 1274/1857-1858 yılına ait defterde Edirne ve Filibe civarında Feshane malı olarak güdülen İspanya ağnamı Hazine-i Hassa muhasebesinde oluşturulan defter mevcuttur. Bkz. BOA HH.d Gömlek No: 21412.

Ayvacık kazasında Narlı köyünde oturan ve fes boyasında kullanılan sabun imalinde mahir olduğu bilinen gayr-i müslim Dimitri Bandermano görevlendirilmiştir. Sabun fes üretiminde oldukça önemlidir ki, Bandermano'nun Avrupa tüccarı gibi imtiyaza sahip olması da sadarete teklif edilmiştir³¹.

D-İSTANBUL DIŞINDA FES İMALİ

İç pazarda fese duyulan ihtiyacı karşılama zorluğu ve ithal edilen feslerin yüksek maliyetleri dolayısıyla İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerinde üretimin yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu üç şehre ilave olarak Selanik'te de fes imali için fes üretiminden anlayan usta ve malzeme temin edilmesi kararlaştırılmıştır³².

İstanbul'daki üretim faaliyetlerinden sonra sistemli olarak Edirne ve Bursa'da da fes imali gerçekleştirilmektedir. Bunu da zarurî kılan sebeplerin başında, ihtiyacı hissedilen 50.000 fes yapımının İstanbul'daki üretim kapasitesinin çok üzerinde olmasıydı. Edirne ve Bursa'da üretimin başlamasıyla sayı olarak yeterli ve İstanbul'a göre daha iyi kalitede üretim yapılabileceği ispatlanmıştır.

Bursa'da imal edilip örnek olarak gönderilen ilk fesler, İstanbul ve Edirne'de yapılanlardan daha yumuşak olduğu halde fes tipi ve rengi itibariyle standart sayılabilecek şekle ulaşamamıştır³³. Başta İstanbul olmak üzere Bursa, Edirne ve Selanik gibi merkezlerde de hedeflenen üretim kalitesine 1829 yılı sonları ile 1830 yılı mayısında ulaşamamış olması dolayısıyla kalite ve kontrolden sorumlu Fes Nezareti'nin aynı yıl içerisinde kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bundan sonra ithal feslerin fesçi esnafına

³¹ H.1250/M.1835 senesinde sabun üretimi için Dimitri Bandermano'ya görev verilmişti. Bu konuyla ilgili Hatt-ı Hümayun'da fes imalindeki safhalar zikredilmektedir. İmalde kullanılan sabunun Ayvacık kazasının Narlı karyesi sakinlerinden D. Bandermano namı şahsa ber vech-i muharrer imal ettirilmesi ve şahsın bu babdaki hizmetine mükâfat olarak Avrupa tüccarı gibi imtiyazata tabi tutulması için Ömer Lütfi Efendi Sadarete bir teklif iletmişti. Böyle bir örnek konuya verilen önem ve ehemmiyeti daha da açığa çıkarmaktadır. Fesin terbiyelenmesi sabunun fiyatı, üretimi, kalitesi, ithal sabunlarla ilgili olarak detaylı bilgi verilmiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No:488 Gömlek: 23974.

³² BOA H.H Gömlek No: 18700/B; Bursa'da Redif askeri için yerli yapağıdan fes imali için gerekli olan dink inşasına karar verilmiştir. Bkz. BOA Dosya No:327 HAT Gömlek No:19015.

³³ Bursa'da ilk yapılan numunelerin de kalitesini yükseltmek üzere boya ve malzemenin kaliteli verilmesi istenmiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No:324 Gömlek No:18921.

gelmesi veya bunların İhtisap Nazırı'nın huzurunda, Gümrük Emini ve Masarifat Nazırları tarafından fiyatı tespit edilerek ülkeye ithaline karar verilmiştir³⁴.

Fes üretimi yapılan şehirlere gönderilmek üzere, Merinos yapağısı ile boya, tarak, sabun gibi malzemeler temin edilmiştir. Tunuslu ustaların maiyetine verilen çırak ve kalfalar imalatın inceliklerini öğrenmişlerdir. Fakat yine de yapılan imalatlarda istenilen kalitede fes elde edilememiştir. Bunun nedeni Tunuslu ustalara sorulduğunda, eksikliğin sebeplerini çeşitli nedenlere bağladılarsa da Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi öne sürülen bahaneleri dikkate almayarak bu işte bir hilenin olabileceği ihtimalini varsayarak konuyu araştırmıştır. Tunuslu ustaların ülkelerinden yapılan ithalatın durmaması için bilinçli bir şekilde böyle bir yola başvurdukları sonucuna varmıştır.

Fes imali sanatını Tunuslu ustaların yanında öğrenen kalfalar kendi emek ve işçilikleriyle istenilen kaliteye ulaşmayı başarmışlardır. Kalfalar için artık işin pratiğe dökülerek imalat yüzdesini artırmak için çalışma zamanı gelmiştir. Fakat işin pratiğe dökülmesinde kalfalar, Osmanlı Devleti fes imalinde istediği sonuçları elde edemeyince ülke içerisindeki üretim bölgelerinden biri olan Selanik'te fes üretimini durdurmuştur.

Halkın ve askerın fes ihtiyacını karşılamakta zorluk çeken devlet ithalat ve üretim arasında gel-gitler yaşamıştır. Aradan çok zaman geçmeden imalathanenin tekrar faaliyete geçmesi için, H.1250/M.1834 yılında Selanik Sancağı Mutasarrıfı Ömer Paşa görevlendirilmiştir. Evvelce Edirne, Selanik ve Bursa'da yerli yünlerden fes yapıldığı gibi Selanik'te tekrar imali için Aynaroz'dan ustaların celp olunacağı ve İstanbul'dan Usta Hüseyin Ağa'nın kalıplar yaptırarak ihtiyaç duyduğu malzemenin gönderileceği de bildirildi³⁵.

³⁴ Yerli ve ithal malı fesler, fes nazırı tarafından damgalanmaktaydı. Fakat müşterilerin damga fiyatının altında satın almaları, ayrıca İzmir'e gelen çok sayıda Tunus fesini, fes nazırının "rabitasız" hareketi dolayısıyla sahipleri tarafından yabancı tüccara devri sebebiyle fiyatının yükselmesi gibi hususlar dikkat çekicidir. İthal malı feslerin bundan böyle İhtisap Nazırı ve Gümrük Emini olanlar tarafından müştereken satın alınıp elbise ambarına teslim edilmesi kararının alınmasına sebep olmuştur. İthal feslere üretim safhasında Osmanlı fesi damgası vurulmaktadır. Bkz. ÇAKIR, H. 2004, s. 31.

³⁵ 29 Cemaziyelahir 1250/2 Kasım 1834 Evvelce Edirne, Selanik ve Bursa'da yerli yünlerden fes yapıldığı gibi, Selanik'te tekrar imali için Aynaroz'dan usta papaslar celp olunacağı ve usta Hüseyin Ağa'nın kalıplar yaptırarak lüzum gösterdiği edevatın gönderilmesi ve yük tedarik olunacağı hakkında. Bkz. BOA HAT Dosya No:318 Gömlek No:18695, KÜTÜKOĞLU, M. 1999: "Osmanlı İktisadi Yapısı",

E-EDİRNE'DE FES İMALİ

İlk defa 1827 tarihinde Edirne'de fes üretimi yapıldığını daha önce görülmüştür. Görüleceği gibi 1835 yılında Edirne'de imal edilen feslerin kaliteleri hala Bursa'da üretilen feslerden daha düşüktür³⁶. Bunun nedeni üzerine yapılan incelemede, imalatta kullanılan yapağının kalitesine bağlı olduğu anlaşılmıştır. Bursa'da fes yapımında kullanılan yapağının Edirne'dekine nazaran daha kullanışlı ve cinsinin iyi olduğuna karar verilmiştir. Bunun için "...Bursa taraflarında bulunan yapağı cihetiyle orada imal olunan fesler rabitalıca olduğuna ve oradan Edirne'ye yapağı tertip olunmak lazım geleceği..." sonucuna varılmıştır³⁷. Fakat belgenin devamından hareketle durumun düzeltilmesine çalışılmışsa da aynı belgeye dayanarak varılan kararın bundan böyle Edirne'de fes imalının terk olunması doğrultusunda olmuştur. Daha önce Selanik'te de imalat durdurulmuştur. Fakat bu yönde belirtiler olmasına rağmen üretimin terk edilmediği anlaşılmaktadır. 10 Rebiülahir 1251/5 Ağustos 1835 tarihli yazıya dayanarak Edirne'de bir Feshâne olduğu ve burada hala yerli yapağıdan fes imalının devam ettiği anlaşılmaktadır³⁸. Burada kastedilen İstanbul'daki gibi bir feshane olmamalıdır.

Devlet tarafından oluşturulan Asakir-i Mansure ve Redif-i Mansure alay ve taburları için fes kullanımı nizamname gereği zorunlu olmuştur. Bu ihtiyacı gidermek için 3 Cemaziyelevvel 1245/31 Ekim 1829 tarihli hükümde asker için Edirne ve Bursa'da sayı belirtilmeksizin fes yapılması emredilmiştir³⁹. Devlet üretilen feslerin kalitelerinin düşük olduğunu belge

Osmanlı Devleti Tarihi II, İstanbul, s. 625.

³⁶ 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli hatt-ı hümayunla Çirmen mutasarrıfı konuyu araştırmakla görevlendirilmiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No: 326 Gömlek No:18985, BOA HAT Dosya No: 326 Gömlek No:18985 Bkz. Çirmen Mutasarrıfı Edirne'de imal edilen feslerin boyasının kaliteli olmadığına dair şukkası için Bkz. BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623/ A; Çirmen Mutasarrıfının feslerin yerli yapağıdan üretilmesi dolayısıyla yeterli seviyede olmadığına dair kamesi için Bkz. BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623; Çirmen Mutasarrıfı aynı tarihte elbise ve fes numunelerini merkeze göndermiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623.

³⁷ BOA HAT Dosya No:324, Gömlek No:18926; Bursa'da yapılacak feslerin boyaları daha iyi, kumaşları temiz ve ince olmaktadır. Fes imaline Mehmet Şakir Efendi memur edilmiştir. Bkz. BOA Cevdet İktisat Dosya No: 15 Gömlek No: 731.

³⁸ Redif-i Mansûre Askerleri için Edirne Feshane'sinde yerli yapağıdan yapılan feslerin bahasının verilmesi istenmiştir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 571 Gömlek No: 24006.

³⁹ Özellikle Bursa'da yapılacak feslerin boyaları has ve temiz ve kumaşları ince ve kaliteli olmaları kaydıyla imal edildikçe ücretleri miriden verilmek üzere Mehmed

ile kabul etmektedir. 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830 tarihli belgede İstanbul, Bursa ve Edirne’de üretilen feslerin askerlere verilmesi zabıtlar için ise Mısır ve Tunus yani efendi fesleri adı ile damgalanıp alınması kararlaştırılmıştır⁴⁰. 1830 yılında Edirne’de Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerlerin sadece feslerinin imal edildiği yazışmalardan anlaşılmaktadır⁴¹. Elbiseler farklı yerlerde üretilişken Edirne’de fes ve lapçın üretilmiş ve birliklere teslim edilmiştir. Bu tarihten sonra Edirne çevresinden toplanan askerler için gerekli olan fes üretiminin sürekli bir şekilde döndüğü anlaşılmaktadır. İmali gerçekleştirilen feslerin ücretleri miriden ödenmektedir. Edirne’de fes üretimi istenen kaliteye bir türlü ulaşamaz iken fes üretiminde mahir oldukları belgelere yansıyan ustalar vardır. Ebezade Mustafa bu dönemde Edirne’de fes imal eden oldukça önemli ustalardan bir olarak ismi geçmektedir⁴².

Belgelerden buldukları bölgelerde oluşturulan Redif taburları için gerekli olan elbisenin mahallinde imal ettirildiği anlaşılmaktadır⁴³. Ağustos 1834 tarihinde redif taburlarına verilmek üzere Edirne yerli yapığısından fes imal edilmesi istenmektedir. Edirne’de üretilen 1.400 adet fes, 27.934 kuruş 34 para bedel tutmuştur⁴⁴. Çirmen Sancağından toplanan redif askerlerinin elbise ve fes ihtiyaçları için ödemeler Asakir-i Mansure Hazinesi’nden yapılmaktadır. Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa toplanan bir tabur asker için sipariş ile yapılan elbiselerin masrafları yanında Edirne’de imal edilen 1.402 adet fesin bedeli olan 27.934 kuruş 34 paranın ödenmesi talebinde bulunurken gönderdiği şukka yanında bir de fes numunesi

---

Şakir’in fes imaline memur edildiği bildirilmektedir. Bkz. BOA Cevdet İktisat Dosya No: 15 Gömlek No: 731.

⁴⁰ BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 1169 Gömlek No: 52095; 12 Şevval 1245/6 Nisan 1830 tarihli BOA Cevdet İktisat Dosya No: 17 Gömlek No: 845.

⁴¹ 12 Şevval 1245/6 Nisan 1830 tarihli yazıda orduda bulunan topçu, arabacı zabıt ve neferlerine lazım elbise ve talim abası, şayak entarı, elifi aba ve yağmurlukların Ahi Çelebi, Darıdere ve Filibe kazaları mamulâtından ve feslerin de Edirne’de yapılanlarından tedarik olunması istenmektedir. Bkz. BOA Cevdet İktisat Dosya No: 17 Gömlek No: 845; 8 Zilhicce 1245/31 Mayıs 1830 tarihli yazıda ise Edirne’de 5. Süvari Alayı Miralay Mirza Said Bey Alayı ve Rusçuk’tan Şumnu’ya gidecek olan 6. Süvari Alayı efradına elbise ve fes gönderildiği bildirilmiştir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 585 Gömlek No: 24605.

⁴² 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830 tarihli yazıda Edirne’de asker için yapılacak elbise ile Ebezâde Mustafa tarafından imal olunacak fesler için alelhesap para verilmesi istenmektedir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 584 Gömlek No: 24588.

⁴³ BOA Hat Dosya No: 327 Gömlek No: 19007/A.

⁴⁴ BOA Hat Dosya No: 327 Gömlek No:19007.

göndermiştir⁴⁵. İstanbul'dan Edirne'ye gönderilen Usta Ali'nin fes yapımı için lazım olan alet ve kullanılan malzemenin kalitesini kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Feslerin uzaktan görüşlerinin iyi olması, numunelere göre boylarının iki parmak daha olması ve renklerine itina gösterilmesi istenmiştir. Bu şartlar ile bir taburluk yani 1402 adet fes imali için sipariş verilmiştir⁴⁶. 17 Şaban 1250/19 Aralık 1834 tarihli hattı hümayunda Redif-i Mansure askerleri için yerli yapağıdan fes imal edildiği kaydedilmiştir. Numune olarak İstanbul'a perdahtlı 20 perdahtsız 10 adet olmak üzere toplam 30 adet numunenin gönderilmesi istenmiştir. Belirtilen özelliklerde 2.500 adet fes üretilmesi havale edilmiştir⁴⁷. Ustaların daha kaliteli fes üretebilmeleri için merkezden yazılar gönderilmiştir. 17 Şaban 1250/19 Aralık 1834 tarihli hatt-ı hümayunda Edirne'de imâl edilecek feslerin boylarının ne şekilde olması gerektiğine dair şukka gönderilmiştir. Gönderilen numune feslerin boylarının kırmızı olacağı ve prinokon olarak tabir edilen boyanın, Edirne civarında olmadığı belirtilmiştir. Ömer Lütfi Efendi'ye durum bildirilmiş ve 5 kıyye prinokon Edirne'ye gönderilmiştir⁴⁸. Edirne oluşturulan askeri birliklerin ihtiyacı olan feslerin temin edildiği merkez şekline dönüşmüştür. Edirne ikinci Alayına lazım olan fesler

⁴⁵ 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 Çirmen Sancağı'ndan mürettep redif neferatına ilbas ettirdiği elbiselerin bedelinin ve Edirne'den imal ve celb olunan feslerin masrafının Mansure Hazinesi'nden itasına müsaade verilmesini müsterhem Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa'nın tahrirâtı ve fes numunesiyle Serasker Paşa'nın tezkiresinin Mansur-ı şahaneden olmak ve matlub meblağın Mansure Hazinesi'nden itası ve cevaben müşarünüleyhe iş'arı muvafık irade-i seniyye olursa keyfiyetin inbası hakkında tezkire. Bkz. BOA HAT Dosya No:327 Gömlek: 19007/C, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli hattı hümayun ile Çirmen Sancağı'ndan mürettep redif taburu efradı için yaptırılacak elbise ile Edirne'de imal olunan fes numunelerinden perdahtlı ve perdahtsız otuz adet gönderilmiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli hattı hümayunda Edirne mutasarrıflığı marifetiyle yapılmakta olan feslerden 1400 adedinin teslim edilmiş olduğundan bedelinin Redif-i Mansûre Hazinesinden ödenmesi istenmektedir. Bkz. BOA HAT Dosya No: 567, Gömlek No: 27827.

⁴⁶ 13 Rebiülahir 1250/19 Ağustos 1834 Redif taburlarına verilmek üzere Edirne'nin yerli yapağısından fes imali irade-i seniyye muktezasından olmakla, Edirne'deki feslerin toplattırılarak alât ve edevâtı ahz ve Dersaadet'ten gönderilen Ali Usta marifetiyle daha ala yapağıdan yapılan feslerden bu kere Dersaadet'e gönderilen küsur fesin bedelinin defter mucebince itası ve derdesti, imal feslerin Çirmen'den mürettep redif taburlarına itasına ruhsat verilmesi hakkında Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa'dan arıza için bkz. BOA HAT Dosya No: 327 Gömlek No: 19007/B.

⁴⁷ BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623/C.

⁴⁸ BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623/Ç.

Edirne'de imal edilmiştir⁴⁹.

29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihinde Edirne Kaymakamı Vecihi Paşa'ya asker için lazım olan 15.000 adet fesin imal edilmesini istemiştir. Talepler 1244/1828-1829 senesinden itibaren başlamaktadır⁵⁰. 1828 yılından itibaren fes üretiminde çalışanların ücretlerinin ödenmesinde yaşanan bazı sıkıntılar da olmuştur⁵¹. Aynı tarihli başka bir hattı hümayunda feslerin kalitelerinin Bursa'da üretilenler seviyesine ulaşamadığı kaydedilmiştir⁵². Bursa'da üretilen feslere göre Edirne'de üretilen feslerin kalitesinin düşük olmasının sebeplerinin neler olabileceği hususunda araştırma yapılması talep edilmiştir⁵³. Bütün araştırmalar yapılırken ise asker için yapılacak feslerin hangi cins numuneye göre yapılmasının daha uygun olduğunun sorulması istenmiştir⁵⁴. Bursa'da üretilen fesler için kullanılan yünlerin kalitesinin Edirne'de fes yapımında kullanılan yünlere göre daha yumuşak ve kaliteli olduğu sonucuna varılmıştır⁵⁵. 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli hattı hümayunda Bursa'da, Edirne'den daha iyi fes yapıldığından Bursa feslerinden Edirne'ye numune gönderilmesi ve her iki taraftaki fes imalatının Darphane'den kontrol edilmesi istenmiştir⁵⁶. Mutasarrıfın kanaatini içeren yazısı Feshane Nazırı ve Mesarifat Nazırı tarafından müzakere edilmiştir⁵⁷. 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli Hattı Hümayun'da da bu konu tekrar ele alınmış, Bursa'dan Edirne'ye

⁴⁹ 29 Receb 1253/29 Ekim 1837 Bkz. BOA Cevdet Askeriye, Dosya No: 547 Gömlek No: 22919; 26 Ramazan 1254/13 Aralık 1838 Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 728 Gömlek No:30557; 28 Şevval 1254/14 Ocak 1839 Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No:323 Gömlek No:13385.

⁵⁰ BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976, 9 Şaban 1244/14 Şubat 1829 Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 202 Gömlek No: 8699.

⁵¹ Bu dönemde Edirne'de Ebezâde tarafından üretilen feslerin özellikleri ve çalışanların maaşlarının ödenmesi hakkında bilgiler verilmiştir. Bkz. BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/B.

⁵² BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/A.

⁵³ BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/C.

⁵⁴ BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/D.

⁵⁵ 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli belgede İspanya yapağısından üretim yapılması hakkında Bkz. BOA HAT Dosya No: 319 Gömlek No: 18761; 9 Cemaziyelahir 1251/2 Ekim 1835 tarihli Hattı Hümayun'da Edirne'de yapılmakta olan feslerin Bursa'daki fesler gibi ala olmaması esbabının istilamı üzere, Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa tarafından Edirne feslerinin alâ olmaması esbabının tafsilatı için Bkz. BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No:18926/B.

⁵⁶ BOA HAT Dosya No: 3261 Gömlek No: 1898.

⁵⁷ 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli Hattı Hümayun için Bkz. BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No: 18926/A.

yapağı sevk etmenin çok uygun olmadığı da belirtilmiştir⁵⁸. Ayrıca aynı tarihli Hattı Hümayun'da Edirne ve Bursa'da aynı kalitede fes imalinin yapılması için Bursa'da imal edilen feslerden uygun olanın tespiti kararlaştırılmıştır. Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin kaliteyi arttırmak için kordon prinkonun iyisinin temin edilmesi, seraskerin tezkiresiyle Harir Nazırı'na bildirilmiştir⁵⁹.

Üretimin kalitesini arttırmak için çalışmalar yapılırken, fesler de askeri birliklere teslim edilmeye devam ediyordu. Edirne'de 21 Rebiülahir 1251/16 Ağustos 1835 tarihinde imali tamamlanan 2.804 adet fes Çirmen'e gönderilmiştir⁶⁰. Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa'nın Asakir-i Mansure için Edirne'de yaptırıp gönderdiği 2.804 adet fesin bedeli için 55.869 kuruş 28 para ödenmiştir⁶¹. Çirmen Mutasarrıfı'nın Redif taburları için imal ettirdiği 2803 fesin ücreti 55.800 kuruşun Redif-i Mansure Hazinesi'nden ödenmesine izin verilmiştir⁶². Edirne'de imal edilen feslerin fiyatları fes başına 19 ila yaklaşık 20 kuruş arasında değişmektedir. 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli Hattı hümayunda içlerinde Edirne'nin de dahil olduğu Bursa ve Selanik şehirlerinde, Asakir-i Mansure'den Kıbrıs, Midilli, Trabzon ve Canik redif askerlerine Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi kontrolünde fes üretimi yapılması istenmiştir. Adı geçen şehirlerde 37 tabur oluşturulmuştur⁶³. Burada istenen fes miktarı tahminen 45.000 civarındadır. İmal edilip teslim edilen feslerin bedellerinin Redif-i Mansur hazinesinden ödeme yapılması için yazışmalar yapılmıştır. 29 Zilhicce 1250/28 Nisan

⁵⁸ BOA HAT Dosya No: 324, Gömlek No: 18926.

⁵⁹ 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli Hattı Hümayun için Bkz. BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No: 18921.

⁶⁰ 21 Rebiülahir 1251/16 Ağustos 1835 tarihinde Redif askeri taburuna verilmek üzere Edirne'de yapıp gönderilen 2804 adet fesin parası hakkında Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa yazı göndermiştir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 751 Gömlek No: 31627.

⁶¹ 8 Rebiülahir 1251/3 Ağustos 1835 tarihli yazıda için Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 1210 Gömlek No: 54231; 28 Şevval 1251/16 Şubat 1836 tarihli yazıda Edirne'de Redif-i Mansûre askeri için imâl ettirilinen fes bedelinin verilmesi istenmiştir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 468 Gömlek No: 19537.

⁶² 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli Hattı Hümayun için Bkz. BOA HAT Dosya No: 334 Gömlek No: 19166.

⁶³ Asakir-i Mansûre'den Kıbrıs ve Midilli tertiplerinin Asakir-i Mansûre hazinesine diğer adalar ile Trabzon ve Canik tertiplerinin Tersane-i Amire Hazinesi'ne tahsisleriyle Bursa, Edirne ve Selanik'te imâl ettirilecek feslerin Hariri Nazırı Ömer Lütfi Efendi kontrolünde yaptırılması istenmektedir. Bkz. BOA HAT Dosya No: 1597 Gömlek No: 91.

1835 tarihinde teslim edilen 1400 adet fesin bedeli talep edilmiştir⁶⁴. Edirne'de Redif Taburları için imal edilen 5.365 adet fesin bahası olan 106.800 kuruşun ödenmesi için 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihinde bir Hattı Hümayun yazılmıştır⁶⁵. Hazineden ödemelerde yaşanan sıkıntılar dolayısıyla iane-i cihadiye akçelerinin iki taksitte ödenmesine dair Edirne müşirine yazı gönderilmiştir⁶⁶.

1250/1835 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Bursa ve Edirne'deki fes imalatı darphaneden yönetilmektedir⁶⁷. Fakat bütün bunlara rağmen 1840 yılında hala Edirne'de üretilen feslerin kalitesi yükseltilememiştir. 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840 tarihli Hattı Hümayunda Edirne ve Bursa'da imal edilen feslerin fiyatlarında fark olmadığı halde yapılan muayenelerinde Edirne feslerinin kalitesiz ve kullanışlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bursa'da üretilen feslerin renk ve kumaşları daha düzgündür. Edirne'deki fes imali ile ilgili aletler Bursa'ya sevk edilerek üretimin sonlandırılması ve üretime Bursa'da devam edilmesi istenmektedir⁶⁸. Fakat bu sefer Bursa'da کافی miktarda fes imal edilip edilemeyeceğine dair endişeler hasıl olmuştur. Yeterli miktarda üretim yapıp yapılamayacağı, Bursa Mütessilimi'nden sorulmuştur⁶⁹. Gelen cevabın olumsuz olduğu anlaşılmaktadır. 29 Zilhicce 1260/9 Ocak 1845 hattı hümayunda, Asâkir-i Mansûre Redif taburlarına Edirne'de imâl edilen fes ve şayak için yapağı temin edilmesi çalışmaları yapılması fes üretiminin devam ettiği anlamına gelmektedir⁷⁰. Fes üretiminin devam ettiği şeklinde değerlendirebilecek bir başka husus ise İstanbul'dan Edirne'ye görevli olarak gönderilen fes boyacısının bu şehirde çocuk sahibi olacak kadar kaldığına göre 1849 yılında da fes üretimi Edirne'de devam ettiği düşünülebilir⁷¹.

⁶⁴ BOA HAT Dosya No: 526 Gömlek No: 25849.

⁶⁵ BOA HAT Dosya No: 320 Gömlek No: 18780.

⁶⁶ 29 Receb 1253/29 Ekim 1837 tarihli Edirne Müşirine de gönderilen Asâkir-i Mansure askerinin maaş, fes, elbise ve sair levazımını karşılayan iane-i cihadiye akçesinin iki taksitte gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 547 Gömlek No: 22919.

⁶⁷ BOA İradeyi Dahiliye Dosya No: 3554.

⁶⁸ Edirne'de fes imalinden sarf-ı nazarla alat irsaliyle Bursa'da imali münasip olacağına, dair Masarif Nazırı'nın takririyile Serasker Paşa'nın tezkiresi manzur şahane olmak üzere takdim olunduğu hakkında arz tezkeresi için Bkz. BOA HAT Dosya No: 328 Gömlek: 19040; BOA HAT Dosya No: 328 Gömlek No: 19040/A.

⁶⁹ 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840 tarihli hattı hümayun için Bkz. BOA HAT Dosya No: 328 Gömlek No: 19040/B.

⁷⁰ BOA A.MKT. Dosya No: 20 Gömlek No: 89.

⁷¹ 25 Rebiülahir 1265/20 Mart 1849 tarihli arzuhalde, İstanbul'dan Edirne'ye gidip

1863 yılına gelindiğinde Edirne’de fes üretiminin yapılıp yapılmadığına dair bilgi yoktur. Büyük ihtimalle fes teslimine dair yazılan herhangi bir yazı ve ödeme emirleri olmadığına göre asker için fes ve malzeme üretim yapılmamaktadır. Halk için fes üretiliyor olabilir. Fakat bu da zor bir ihtimaldir. Çünkü Edirne’de imal edilen fesler kalitesizdir. Ayrıca 1863 yılında Edirne’den toplanan kirli yapağı, Feshane’de imal edilecek fesler için alınmakta ve İstanbul’a sevk edilmektedir⁷². Edirne’de imalat devam etmiş olsa bu yapağının İstanbul’a sevk edilmesi söz konusu olamazdı. Bu sırada belgelere yansımamış olsa da Avrupa’dan daha kaliteli ve daha ucuza gelen fesler piyasaya hakimdir. Kalitesiz ve pahalı üretimin sonlandırılması doğal bir iktisadi sonuçtur.

Asker için düşünülen fes halk tarafından da büyük bir itibar göyerek benimsenmiştir. Fesin halk tarafından da kullanılmağa başlaması ile devlet görevlileri ile sivil halk birbirleriyle karışmağa başlamıştır. Devlet bu duruma müdahale ederek halka sade olan dalfes giymesine müsaade etmiştir. Fes öyle bir hale gelmiştir ki kaşa düşen fesler, şarkı türkülere konu olan fesler çocuk feslerine ziynet eşyaları takılması moda olmuştur. Başta fes olmadan fotoğraf çekilmesi ayıp karşılanmağa başlamıştır⁷³. Fes Osmanlı toplumunda o kadar itibar görmüştür ki, Osmanlı sınırları içinde imtiyaz ile iş alan yabancı şirketlerin yanlarında çalışacakları “memurin ve hademe ve amele’ye” fes giydirilmesinin imtiyaz verilmesi için şart-ı asli kabul edilmesi istenmiştir⁷⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde fes, Cezayirli gemiciler vasıtasıyla XVI. yüzyıldan beri bilinmektedir. XVI. yüzyılda sadece gemicilerin kullandığı fes, XVII. yüzyılda halk tarafından da kullanılmağa başlanmış, çarşı ve pazarlarda satılmıştır. Fes II. Mahmut tarafından askerler için zorunlu başlık

---

burada evlenen fes boyacısı İshak veled-i Hacı Hasan’ın eşi ve çocuklarını İstanbul’a getirmek için izin talep edilmektedir. Bkz. BOA A.DVN. Dosya No: 45, Gömlek No: 25; Bir gün sonra yani 26 Rebiülahir 1265 tarihli Edirne valisine yazılan şukkada fes boyacısı İshak’ın Edirne’de bulunan ailesinin Dersaadet’e gelmelerine izin verilmesi istenmektedir. Bkz. BOA A.MKT. Dosya No: 183 Gömlek No: 39.

⁷² 3 Şevval 1279/3 Nisan 1863 tarihli yazı ile Nizamiye askerleri için Feshane’de imal olunan fes ve çukaya ait kirli yapağının Edirne’den satın alınması istenmektedir. Bkz. BOA A.MKT. MHM. Dosya No: 259 Gömlek No: 15.

⁷³ TEZCAN, H. 1995: s.416.

⁷⁴ Örnekleri bir hayli çok olmakla beraber 4 Eylül 1303/16 Eylül 1887 tarihli belge için Bkz. BOA İrade Dahiliye Dosya No: 82247.

olarak kullanılmasından sonra tarihimizde ön plana çıkmıştır. Halkın fes kullanımına tepki göstermesini önlemek için Bâb-ı Fetva'da dini açıdan uygunluğuna dair fetva alınmıştır. Asker ve devlet memurları bir kural olarak fesi kullanırken, halk tarafından da kısa sürede benimsenmiştir. Osmanlı Devleti'nde fese duyulan ihtiyacı karşılamak için yerli üretime geçilmesine karar verilmiştir. Amaç fesi daha ucuza üretmektir. Tunus'tan fes ustaları getirilmiş, İstanbul'da Feshane açılmıştır. Fakat fes ustalarının kendi ülkelerindeki fes üretimini engellemek için mesleklerinin inceliklerini öğretmedikleri ortaya çıkmıştır. Devlet İstanbul'da üretim yaparak ihtiyacı karşılayamayacağını anlayınca Edirne, Bursa ve Selanik'te fes üretimine başlamıştır. Devlet zabitan ve devlet görevlilerine ithal fes kullanırken askere yerli yapağıdan fes imal ettirmiştir. Feshane ithal edilen fesler karşısında daha fazla mücadele edememiştir. Dış rekabete karşı mücadele etmek için üretim kalitesini artırma yolları denenmiştir. İspanya koyunu temin edilerek ülke sınırları içinde yetiştirilmiş, yapağısı elde edilerek tezgahlarda üretime alınmıştır. Bursa'da İspanya koyunu yapağısı ile üretim yapılırken Edirne'de yapılan üretim sadece yerli koyun yapağısından olmuştur. Bu da şehirde üretilen feslerin kalite olarak diğerlerinden daha düşük olmasındaki en önemli etkenlerin başında gelmiştir.

Fes sadece asker için üretilmemiştir. Fes halk tarafından çok büyük oranda kabul görmüştür. Fes kıyafet nizamnamesi ile Müslim, gayr-i Müslim arasındaki dış görünüş farklılığını ortadan kaldıran en önemli baş giysisi olmuştur. Fakat Edirne şehrinde halk için üretim yapılmamıştır. Sadece asker için yerli yapağıdan daha kalitesi düşük fesler imal edilmiştir.

Edirne'de üretimin 1828 yılında itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Belgelere göre 1843 yılında hala devam etmektedir. Bu yaklaşık 15 yıllık bir süredir. Osmanlı Devleti'nin yıllık fes ihtiyacının önemli bir bölümü Edirne şehrinde karşılanmaktadır. Selanik şehri liman şehri olmasının da verdiği olumsuzluklardan dolayı dış rekabete uzun süre dayanamayıp fes üretimini durdurmuştur. Edirne 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na rağmen bir müddet daha üretime devam etmiştir.

KAYNAKLAR

- BOA HH.d Gömlek No: 21412.
- BOA A.DVN. Dosya No: 45 Gömlek No: 25.
- BOA A.MKT. Dosya No: 183 Gömlek No: 39.
- BOA A.MKT. Dosya No: 20 Gömlek No: 89.
- BOA A.MKT. Dosya No:179 Gömlek No:71.
- BOA A.MKT. MHM. Dosya No: 259 Gömlek No: 15.
- BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 1169 Gömlek No: 52095.

BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 1210 Gömlek No: 54231.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 202 Gömlek No: 8699.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 468 Gömlek No: 19537.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 547 Gömlek No: 22919.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 571 Gömlek No: 24006.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 584 Gömlek No: 24588.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 585 Gömlek No: 24605.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 728 Gömlek No:30557.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No: 751 Gömlek No: 31627.
BOA Cevdet Askeriye Dosya No:323 Gömlek No:13385.
BOA Cevdet Askeriye, Dosya No: 547 Gömlek No: 22919.
BOA Cevdet Belediye Dosya No: 99 Gömlek No: 4936.
BOA Cevdet İktisat Dosya No: 15 Gömlek No: 731.
BOA Cevdet İktisat Dosya No: 15 Gömlek No: 731.
BOA Cevdet İktisat Dosya No: 17 Gömlek No: 845
BOA Cevdet İktisat Dosya No: 17 Gömlek No: 845.
BOA Cevdet İktisat Dosya No: 38 Gömlek No:1890.
BOA Cevdet Maliye Dosya No:528 Gömlek No:21625.
BOA HAT Dosya 327 Gömlek No:19015.
BOA HAT Dosya No: 318 Gömlek No: 18700/B.
BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623.
BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623/C.
BOA HAT Dosya No: 1258 Gömlek No: 48623/Ç.
BOA HAT Dosya No: 1597 Gömlek No: 91.
BOA HAT Dosya No: 319 Gömlek No: 18761.
BOA HAT Dosya No: 318 Gömlek No: 18700.
BOA HAT Dosya No: 320 Gömlek No: 18780.
BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No: 18921.
BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No:18926/B.
BOA HAT Dosya No: 324 Gömlek No: 18926/A.
BOA HAT Dosya No: 324, Gömlek No: 18926.
BOA HAT Dosya No: 326 Gömlek No:18985.
BOA HAT Dosya No: 326 Gömlek No:18985.
BOA HAT Dosya No: 3261 Gömlek No: 1898
BOA HAT Dosya No: 327 Gömlek No: 19007/A.
BOA HAT Dosya No: 327 Gömlek No:19007.
BOA HAT Dosya No: 327 Gömlek No: 19007/B.
BOA HAT Dosya No: 328 Gömlek No: 19040/A.
BOA HAT Dosya No: 328 Gömlek No: 19040/B.
BOA HAT Dosya No: 328, Gömlek: 19040.
BOA HAT Dosya No: 334 Gömlek No: 19166.
BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976.
BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/A.
BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/B.

- BOA HAT Dosya no: 489 Gömlek No: 23976/C.
BOA HAT Dosya No: 489 Gömlek No: 23976/D.
BOA HAT Dosya No: 526 Gömlek No: 25849.
BOA HAT Dosya No: 567 Gömlek No: 27827.
BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623.
BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623.
BOA HAT Dosya No:1258 Gömlek No:48623/A.
BOA HAT Dosya No:276 Gömlek No:16208.
BOA HAT Dosya No:316 Gömlek No: 18589.
BOA HAT Dosya No:317 Gömlek No: 18671.
BOA HAT Dosya No:317 Gömlek No:18671.
BOA HAT Dosya No:318 Gömlek No:18695.
BOA HAT Dosya No:318 Gömlek No: 18700/B.
BOA HAT Dosya No:319 Gömlek No: 18738.
BOA HAT Dosya No:319 Gömlek No: 18748.
BOA HAT Dosya No:324 Gömlek No:18921.
BOA HAT Dosya No:327 Gömlek: 19007/C.
BOA HAT Dosya No:488 Gömlek: 23974.
BOA HAT Gömlek No: 50810.
BOA HH.d Gömlek No: 21410.
BOA İrade Dahiliye Dosya No: 82247.
BOA İradeyi Dahiliye Dosya No: 3554.
AHMED LÛTFÎ EFENDÎ 1999: **Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C.1, 2, 3, İstanbul.
CLARK, E. (?): "**Osmanlı Sanayi Devrimi**", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.82-83-84,
ÇAKIR, H. 1996: "**Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı**", Toplumsal Tarih, S.34, Ekim.
ÇAKIR, H. 2004, "**Türkçe Basında İlk "Marka" Rekabeti**", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.16, Kayseri 2004, 27-36.
DANIŞMEND, İ. H. 1972: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4**, İstanbul.
EVLIYA ÇELEBİ, 2005: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap**, (Yayına Hazırlayan. Yücel Dağlı), İstanbul.
GÜRAN, T. 1995: "**Feshâne**", TDVİA, XII, İstanbul, s.426-427.
İNALCIK, H. 2008; **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul.
KARAL, Enver Z. 1995: **Osmanlı Tarihi V-VI**, Ankara.
KIVRAK, G. 1989: **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrükleri**, İstanbul. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
KÜÇÜKKALAY, A. M.-ELİBOL, N. 2003; "**Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804**", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.4 S.1, Eskişehir, s.151-176.
KÜTÜKOĞLU, M.1999: "**Osmanlı İktisadi Yapısı**", Osmanlı Devleti Tarihi II,

İstanbul.

- KÜTÜKOĞLU, M. 1981: “**Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemenin Temini Meselesi**”, Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan, İstanbul, s.519-605.
- ÖZCAN, A. 1991: “**Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye**”, TDVİA. III, İstanbul, s.457-458.
- ŞAHİN, R. 2006: **Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Ticari Hayat**, Edirne, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞANİZE A. 2008: **Şanizade Tarihi I**, (Prof. Dr. Ziya Yılmaz), İstanbul.
- TEZCAN, H. 1995: “**Fes**”, TDVİA, XII, İstanbul, s.415-416.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. 1954: “**Asâkir-i Mansûre’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmut’un Hatt-ı Hümayunu**”, Belleten, XVIII/S.70, Ankara, s.223-230.
- VARLI, A. - ÖZBAY R. 2011: Deniz; “**İstanbul’da Perakende Ticareti: Tüketim Mal ve Hizmetleri Piyasası (1840-1909)**”, Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri, 23-25 Haziran, Saraybosna-Bosna Hersek, s.2411-2426.